

Válasz

Dr. Papp Richárd „Hová lett a református öntudat”? című PhD disszertációmról készített bírálatára

Őszintén köszönöm opponenseim megtisztelő figyelmét, hogy végigolvasva kicsit nagyra nőtt szövegemet bírálatukkal, hiányok és új szempontok felvetésével segítik a kutatás folytatását, az egyensúlyok helyre billentését. Papp tanár úr alapvetően három ponton bírálta disszertációm, így válaszomat magam is ezek köré csoportosítom. Először a disszertáció szerkezetével, főbb hiányosságaival kapcsolatos kritikákat, majd a folytatásra, kiegészítésre vonatkozó javaslatokat érintem. A bírálatban különösen hangsúlyos volt az általam használt identitás-koncepció kritikája, így végül magam is erre fogok hosszabban kitérni.

Disszertációm szerkezetét a téma szerteágazó jellege és különösen a vizsgált jelenségeknek a szöveg írásának idejére is jellemző változása miatt úgy próbáltam felépíteni, hogy az ne sugallja a befejezettség, lezártág állapotát, hanem maga is jelezze a terep-történet kibontakozó jellegét, az elemzéshez használt kategóriák és módszerek sok esetben nem előre meghatározott, hanem „felbukkanó” karakterét. Úgy tűnik, hogy ez nem bizonyult feltétlenül szerencsés választásnak, s néhány helyen a belső utalások hálójá ellenére is az olvasónak hiányérzete támadt. A szöveg megjelentetését a témához sokkal jobban illő hipertextes formában tervezem, így bár a belső utalásháló sokkal nyilvánvalóbb lesz, e hiányérzetek jelzése sokat segít annak megtervezésében.

Nagyon köszönöm a kutatás folytatásával, kiszélesítésével kapcsolatos javaslatokat. Május22 egyszerű eseménye és az emlékezet, illetve a lokális rítusok viszonyának Papp tanár úr által említett kutatását a későbbiekben magam is terveztem.

Részint szerkezeti problémára utal Papp tanár úr, amikor „túlzottan részletezőnek” találja azt, ahogyan disszertációm identitásról szóló fejezetében az identitás általános fogalmától a református felekezeti identitásig, illetve kutatásom konkrét tárgyának, az identitásprogramok fogalmának körvonalazásáig eljutok. Ugyanakkor több ponton is hiányosnak tartja azt, ahogyan az identitás fogalmát megragadom és kutatom. A kérdéses fejezetben előbb két oldalon az identitás különböző elméleteiről írok, míg másik két oldalon az identitásmodell, -minta és -program fogalmakat járom körül, s az utóbbit a kommunikáció participációs elmélete összefüggésében saját kutatási témámra szabva határozom meg. Vannak a szövegnek olyan részei, melyeket opponensemmel tökéletesen egyetértve magam is túldimenzionálnak tartok. Ilyen pl. a kutatástörténetet taglaló fejezet. Miután azonban itt a disszertáció egyik kulcsfogalmáról van szó, így a főszöveg 242 oldalnyi terjedelméhez viszonyítva magam nem tartom túl részletezőnek vagy túlírtanak ezt a részt, s örülök, hogy ebben Síklaki tanár úr véleménye is megerősít.¹

Ennek a fejezetnek ennyire részletező kidolgozását pedig éppen azért tartottam fontosnak, mert – mint azt opponensem is említette – disszertációmban „nem a magyar református identitás egész problémavilágát vizsgálom, hanem ezen belül egy viszonylag jól körülhatárolt területet: az identitásmodell átalakítására tett kísérletet, és az ebben kulcsszerepet betöltő identitásprogramok létrejöttét, illetve ehhez kapcsolódóan a felekezeti közösség elitjének, mint prezentálóknak meghatározó módon online színtereken zajló kommunikációját.”² Az identitásmodellt a PTC fogalmi hálójában egy olyan felkészültségként fogalmaztam meg, melyet adott szintéren, adott probléma-identifikáció vagy -elimináció során meghatározott legitimitációval rendelkező ágens(ek) egy identitásprogramként prezentál(nak), tesznek kommunikatívvá. Az identitásprogram így egy identitásminta adott szintérré és problémára alkalmazott reprezentációja.³ Mivel az identitásprogram fogalmát a megszokottól némileg eltérő értelemben használom, szükségesnek láttam ennek a használatnak a tartalmát és mikéntjét a fogalom használatának bevett kereteihez képest pozícionálni, hiszen az ettől eltérő használat hatással volt a kutatás operacionalizálásának folyamatára, és innen eredhet opponensem hiányérzete is. Amiket kutattam, azok az identitásprogramok, illetve a prezentálásuk színtereként megragadható diskurzusok. Utóbbiakat pedig az online színterekre korlátoztam, mivel az egyház belső nyil-

¹ uo.

² 10. p., „A disszertáció témájának lehatárolása” c. fejezet.

³ 107. p. 4.1. általában az identitásról c. fejezet.

vánosságának átalakulása miatt ezek szerepe és jelentősége reflektálttá vált és megnőtt. A disszertáció témájának ilyen lehatárolása, melyet rögtön a szöveg elején – külön fejezetben – egyértelművé tettem, több elméleti és módszertani következménnyel járt. Ezek között talán legfontosabb az, hogy nem tértem ki sem a református identitás individuális aspektusainak, sem pedig a vizsgált kommunikációs helyzetek „befogadói oldalának” elemzésére. Disszertációmban tehát eleve nem tárgyaltam azt, hogy a református felekezeti közösség hogyan viszonyul a vizsgált diskurzusokban nyilvánossá tett szignifikatívokhoz mint identitásprogramokhoz; mennyire és hogyan teszi azokat magáévá, hogyan figyelmen kívül vagy áll ellen azoknak – pl. hogyan vesz át elemeket Május22 központi rítusából.⁴ Opponensem antropológusként jogosan hiányolja azt, hogy erre a „másik oldalra” vonatkozóan, vagyis a partikuláris-lokális világokban történő események, léthelyzetek empirikus körüljárásával⁵ kapcsolatosan nem végeztem etnográfiai terepmunkát, hiszen a probléma antropológiai kutatásához ennek mindenképpen hozzá kellene tartoznia. Azonban a disszertáció imént vázolt problémakijelöléséből következik, hogy ezt a „másik oldalt” nem is állt szándékomban a kutatás *jelen fázisában* vizsgálni. Ennek alapvetően az volt az oka, hogy egy ilyen terepkutatás konceptualizálása feltételezi annak a kutatásnak az eredményeit, melyről disszertációmban beszámolok. Mint arról a módszertani fejezetben írtam, számos etnográfiai terepmunkát végeztem⁶ – a szó klasszikus értelmében is, és nem „csupán” a diskurzusok Marcus nyomán megfogalmazott terepén – s épp ezek során jöttem rá, hogy saját „bennfentességem” mennyi sztereotípiával terheli a tudásomat a református közösségről vagyis kulturális értelemben vakká tesz más reformátusok másságának a meglátására. (Erre a problémára, a kulturális vakság terminusára ugyan *expressis verbis* a kutatással kapcsolatos dilemmákat taglaló fejezetben nem hivatkozom, ám Paerregaard, Lassiter vagy épp Schütz felől közelítve ugyanezt a kérdést járom körül.) Így ahhoz, hogy elkerüljem az „empirikus részletességgel nem kellőképpen körüljárt, megalapozott kutatási eredményeket nélkülöző”⁷ kijelentéseket, először azt kell tisztáznom, hogy melyek az aktuális és érvényes református felekezeti identitásprogramok, s csak ezt követően láthatok neki az ezek recepciója mentén elgondolt identitás re-konstrukció empirikus kutatásának. A kutatás mögött álló terepmunka tehát tényleg nincs még a kutatás végső célkitűzéseinek megfelelő stádiumban. A jövőben valóban elengedhetetlen lesz a résztvevő megfigyelésen alapuló terepmunkák végezése úgy magyarországi mint határon túli református (és ezen belül nem csupán „tömb” és „szórvány”, de falusias és városi jellegű, illetve domináns módon különböző kegyességi körök befolyása alatt álló, valamint tradicionális identitásrégiókban és azokon kívül elhelyezkedő) közösségekben. Ez a terepkutatás jelenleg épp a mintavétel tervezésének stádiumában tart.

Ugyancsak az identitás konceptualizálásának és a tereptapasztalat nélkülözhetetlen voltának összefüggésében mutat rá opponensem egy elnagyolt és megalapozatlan, a határon túli református-ságon belüli nyelvi törésvonalak létrejöttével – pontosabban a nyelvi törésvonalaknak a felekezeti közösségen belülré helyeződésével – kapcsolatos állításomra. Az inkriminált rész a negyedik, református identitással foglalkozó fejezetben, annak a felekezet fogalmát tisztázó alfejezetében, a kérdést Tóth Zoltán „felekezeti etnikum”⁸ fogalma felől megközelítő egyik alfejezetének egyik bekezdésében található (a 110. oldalon). Itt a felekezeti közösséget felépítő egyik nagy narratíva – a református

⁴ 10. p.

⁵ Papp Richárd: Nagy Károly Zsolt „Hová lett a református öntudat? A magyar református felekezeti identitás megújulásának néhány diskurzusáról” című doktori értekezésének bírálata. 4. p.

⁶ Részletezve lásd a disszertáció 101-103. oldalain.

⁷ Papp, i.m., 4. p.

⁸ „...a felekezet nem egyéni (individuális) hitvallás egy vallási hagyományok egyike mellett, mint ahogy a modern nacionalizmus ilyen keretek közé igyekezett visszaszorítani, hanem személyek született társadalmi státusából intézményesült, rendi és osztályszerkezetében világosan tagolt nagycsoport. Nép, vagy etnikum; ebben a nézetében felekezeti etnikum. A reformáció következtében minden, eredetileg római katolikus, későközépkori, teljes rendi társadalmi szerkezetű 'náción' belül létrejöttek a felekezeti etnikus változatok. A teljes rendi társadalmi szerkezet, egyszerűsítve, az uralkodó rétegek, elsősorban a nemesség meglétét jelentette, amely alapján katolikus és protestáns rendek alakulhattak.” Tóth Zoltán: Határok és normák – A Kárpát-medence etnikus mozaikjáról. In A. Gergely András (szerk.): *A nemzet antropológiája. Hofer Tamás köszöntése*. Budapest, 2002, Új Mandátum Könyvkiadó, 32-33. p.

mint magyar vallás – egyik összetevőjével, a reformátusság és a magyar anyanyelvűség összekapcsolásával kapcsolatosan azt fogalmaztam meg, hogy mára „ebben az anyanyelven megszólaló evangélium gondolatából az anyanyelv megtartása és megtartó erejének hangsúlyozása marad, kivált a Trianon után elszakított területeken. Ez a narratíva azonban azért sem problémamentes, mert visszajára fordulva épp ezeken a területeken okozhat konfliktusokat, és vezethet a református egyház feldarabolódásához.”⁹ Amennyiben jól értelmeztem, opponensem nem is annyira a probléma megfogalmazását, hanem a probléma azonosításához felhasznált felkészültségeket kifogásolja, vagyis azt, hogy emögött nem terepmunka, hanem az adott területeken szolgáló lelkész kollégák „beszámolóí” – pontosabban: közlései – állnak. Opponensemnek tökéletesen igazat kell adnom abban, hogy „a fenti megállapítások *hátteréről* mélyebb empirikus kutatások tükrében lehetett volna inkább írni”¹⁰ s így a disszertáció „ezen a ponton kissé általánosítónak válik”¹¹ Disszertációm középpontjában azonban nem ezek a megállapítások állnak, ezek mindössze egy részprobléma hátterére utalnak, így azután hosszabb elemzésükre nem szántam több helyet. Ezeket egy bekezdés erejéig általánosan kívántam bemutatni, hogy azt követően ebből az általános képből két elemet kiemeljek, s azokat részletesebben vizsgáljam. Így ez a bekezdés szorososan összefügg a következő szövegrésszel, melyben ennek a narratívának a történetiségét és a református egység összefüggésében történő újrafelhasználását mutatom be, s amelyben konkrét szövegekre, konkrét helyzetértékelésekre és adatokra hivatkozok, első sorban romániai és szlovákiai összefüggésben – s ennek az elemzésnek a részletességét és megalapozottságát opponensem is elismeri. Azért e területek összefüggésében, mert az ukrainai és horvátországi helyzet más. Mindkét utóbbi területen a közelmúltban zajlott le (nem hivatalos) egyházszakadás, ami a problémákról való beszédet jelentősen megnehezíti, például a megszólaló lelkészek nem nagyon vállalják az interjú-szituációt. Ugyanakkor ezeken a területeken – csakúgy, mint Szerbia, Szlovénia és Ausztria esetében – az egyházi adminisztráció hiányosságai miatt a nyelvi törésvonalakkal kapcsolatosan egyszerűen nincsenek adatok. Ezen a helyzeten pedig az sem segít, ha néhány helyszínen terepmunkát folytatok, hiszen azok eredményéből nem juthatok olyan adatokhoz, melyekből általánosítani lehetne. Ezzel szemben a helyben lakó lelkészek elég jól ismerik a konkrét helyzeteket és szituációkat. Kétségtelen, hogy ezt a problémahalmazt részletezhettem volna például egy - opponensem által is hiányolt – „miről írhatok s miről nem” tematikájú fejezetben. Amennyiben a kutatás valóban kiszélesedik a református felekezeti identitás etnikai-nemzeti aspektusainak vizsgálata irányába is, ezt meg is fogom tenni.

Opponensem több ponton is hiányolja a református felekezeti identitás vizsgálatának ezt az aspektusát, vagyis annak kutatását, hogy „etnikai-nemzeti” vallás-e (és ha igen hol és hogyan) a református vallás?”¹² Kétségtelen, hogy ez a kérdéskör a református felekezettel kapcsolatos alapvető sztereotípiákra irányítja a figyelmet, melyek kutatása éppen az identitás kérdéskörének a felekezet belső nyilvánosságában történő tematizálása, az azzal kapcsolatos reflexív viszony megerősödése idején kiemelt fontosságú. Magam is szeretnék a témával foglalkozni, s az opponensem által ehhez felvetett szempontokat köszönöm. Mindazáltal szeretnék rámutatni ismét arra, hogy disszertációm középpontjában azon identitásprogramok kérdése állt, melyek Május22 kapcsán a felekezeti identitás megújításának programjában megjelentek, s az ezek megfogalmazásában, kialakításában kulcsszerepet játszó ágensek pedig kerültek ezt a sztereotípiát, sőt több jel is arra mutat, hogy a reformátusság híd szerepének hangsúlyozásával inkább megpróbálják „lebontani” azt. Ebből is következik, hogy disszertációmban ezt a sztereotípiát részletesebben nem vizsgáltam.

Identitáskonceptióm másik elemével, a felekezet szakrális közösség jellegével kapcsolatosan opponensem kifogásolja, hogy az nem eléggé kifejtett, és az identitásról szóló fejezet vonatkozó alfejezete „két hosszú, ugyanabból a könyvből való idézetből áll csupán. A szerző az idézett szövegrészekre vonatkozó reflexiói is kevésnek tűnnek...”¹³ A fejezet rövidegét és felépítését tekintve oppo-

⁹ 110. p.

¹⁰ Papp, i.m., 4. p.

¹¹ u.o.

¹² Papp, i.m., 5. p.

¹³ u.o.

nensemnek igazat kell adnom. Értekezésem elején azonban a szöveg szerkezetére vonatkozóan jeleztem, hogy „miután disszertációm a kommunikáció kérdéskörét az etnográfia felől közelíti meg, s módszertani kérdése első sorban az, hogy a PTC milyen felkészültséget jelenthet egy (olyan) etnográfus számára (mint én), a PTC alkalmazását nem külön fejezetként tárgyalom, hanem általában a disszertáció egész etnográfiai problémafelvetésében érvényesítem. Az első rész középpontjában tehát nem az etnográfiai és a kommunikációs elméletek és problémák tárgyalása áll, hanem a kutatás alapvető problémájának, a terep, terepmunka, a reformátusság és az identitás kérdésének a két perspektívát egyesítő megfogalmazása. Konkrét elméleti, fogalmi, módszertani problémákra a szövegben előfordulásuk helyén térek ki.” (7-8. p.) Ez a szerkesztési elv érvényesült ebben a fejezetben is. A fejezet kétségtelenül két hosszabb idézetet tartalmaz, aminek két oka van:

- egyfelől az, hogy a PTC szakrálissal kapcsolatos koncepciójának részletes kifejtésével kapcsolatosan ez az egyetlen elérhető szakirodalom. Megtehettem volna, hogy rövidebben idézek, és a kifejtés jelentős részét a saját megfogalmazásomban adom elő, ám ez etikailag kifogásolható eljárás;
- másfelől megtehettem volna, hogy a vallási identitás problémáját jobban körül járom, hiszen pl. akár Durkheim akár Geertz elméletei több ponton kapcsolódnak a PTC szakrális fogalmához. Ezt azonban – mint a fejezet végén jelzem is – elég részletesen és opponensem által elismerten reflektált módon megteszem a disszertáció gerincét alkotó két nagy esettanulmányban. Így jelen fejezetben a kérdés kifejtése felesleges ismétlés lett volna, s magának a szakrális fogalomnak illetve használatának tisztázását követően ezért utaltam tovább az olvasót a jelzett részekhez. (116. p.)

Szintén az identitás szakrális aspektusával kapcsolatosan veti fel opponensem, hogy „külön részletes elemzést készíthetett volna (...) a szerző az identitás bibliai jelentéseiről is, hiszen erre épül a felekezeti kultúra ethosza és gyakorlata. Mindezt érti és elemzi is a szerző, azonban akár egy önálló fejezetben is összegezhette volna az identitás kérdéseit az Ige tükrében.” Opponensem egy nagyon fontos problémát vet fel. Egy ilyen fejezet beiktatását sokáig fontolgattam, ám végül elvettem. Kérdés ugyanis, hogy mit értünk az identitás bibliai jelentésén? Pontosabban: beszélhetünk-e egy felekezet identitásépítési folyamatainak összefüggésében az identitás bibliai jelentéséről az adott felekezet bibliaértelmezési, teológiai hagyományától függetlenül? Nézetem szerint aligha. A felekezeti kultúra ethosza és gyakorlata ugyanis nem az identitás bibliai fogalmának egyfajta semleges, vallástudományi szemléletű kifejtésén nyugszik, hanem azon a bibliaértelmezési hagyományon, amit felekezeti keretek között művelt teológiának nevezünk. Ez a hagyomány, mint sajátos felkészültség határozza meg már azt is, hogy a Bibliából mit tekintünk kanonikusnak, vagyis az identitás-fogalom felépítésében felhasználható, legitim tartalomnak, s azt is, hogy mit emelünk ki ebből a tartalomból s mit nem. Ebből egyfelől az következik, hogy „elfogulatlanul”, általában az identitás bibliai fogalmáról lehetne ugyan írni, de ez közvetlenül nem kapcsolódik a témámhoz. Az kétségtelenül izgalmas kérdés, hogy miként viszonyul a református teológia identitás-fogalma – korszakokra és kegyességi irányokra lebontva – egy nem felekezeti, vagy más felekezetek által megfogalmazott bibliai identitás-fogalomhoz, hiszen ez épp a református teológia aktuális logikájának körülírását segítené elő. Egy ilyen fejezet azonban a téma megfelelően komplex kifejtése mellett szétfeszítené a disszertáció egyébként is repedező kereteit. A bibliaértelmezés felekezeti meghatározottságának következménye másfelől az, hogy a bibliai identitás így meghatározott fogalma és elemei nem elemző, hanem éppen elemzésre szoruló kategóriák és fogalmak. Ebből következően nem a módszertani és alapfogalmakat tisztázó fejezetek közt jelöltem ki a helyüket, hanem ott, ahol témámhoz, egy-egy identitásprogramhoz vagy rítuselemhez kapcsolódnak. Így írtam például az egység fogalmának teológiai háttere kapcsán a szétszaggatás és a bűn, illetve az egység (identitás) megtalálása és a kegyelem fogalmainak kapcsolatáról (190. p.); vagy a szentség református fogalmának értelmezése kapcsán a közösségben megjelenő szentről (pl. 174. p.)

Ismét megköszönve opponenseim kitüntető figyelmét és részletekbe menő bírálatát, tisztelettel kérem válaszom elfogadását.